

Adamikné Jászó Anna

A humor az érvelésben

Jókai regényei és elbeszélései alapján

Mindenki, aki öntudatos céllal beszél, érzi, hogy mondanivalóinak nemcsak tartalmával, hanem formájával is hat.

Ravasz László: *A beszéd mint műalkotás*

■ „A humor igen széles jelentésű és képlékeny fogalom, amely a nevetéssel és a vidámsággal kapcsolatos különböző jelenségekre vonatkozik. A humor az a képesség, amely lehetővé teszi a vidám érzületet és a dolgok derűs szemlélését. Humoros az a beszéd, szöveg, műalkotás, személy vagy jelenség, amely nevetést vált ki” – írja a *Retorikai lexikon*. A humor fogalom eredete a késő középkori temperamentumtanhoz köthető, amely szerint a humorok azok a testfolyadékok, amelyek meghatározzák egy személy temperamentumát. A fogalmat az antik retorikusok nem ismerték, de sokat írtak a szellemességről és a nevetésről, s a későbbi századokban is fontosnak tartották a retorikák szerzői; tanácsolták a szellemességet, óvtak viszont a gúnytól, mert visszajára fordulhat; az iróniát sem javasolták, mert nem értik, illetőleg félreérthetik az emberek. Nagy a humor jelentősége a filozófiai-esztétikai gondolkodásban is. Arany János is foglalkozik vele *Széptani jegyzeteiben*, ezt írja többek között, a lényegre tapintva: „A nevetségest tehát mondhatjuk ellentétes vagy indirekt szépnak.” Thomas Mann, akit az irónia nagymesterének tartanak, többre tartja a humort az iróniánál, mert az irónia intellektuális nevetést vált ki, a humor viszont szívet dagasztó kacagást (ld. a *Retorikai lexikon* szócikkében). A retorika terminusaival azt mondhatjuk, hogy a logosz–éthosz–pathosz hármasságából a pathosz, az érzelmi érvelés a leghatékonyabb: a humorban az érzelem dominál, ezért hatása igen erős; az iróniában túlságosan is jelen van a logosz, azaz a gondolatiság; a gúny pedig minden változatában durva.

Napjainkban is sokat foglalkoznak a humorral kül- és belföldön egyaránt, például a *Magyar Művészet* folyóirat 2015/2., májusi száma teljes egészében a humornak van

szentelve, ismeretese az interdiszciplináris humorkonferenciák (anyagukat a Tinta Könyvkiadó publikálta).¹

Jókai Mór akadémiai székfoglalója *A magyar néphumorról* szól,² ő maga élclapokat szerkesztett, egész életében gyűjtötte az anekdotákat, olvasói és képviselőtársai lelkesen szállították neki a tréfás történeteket.³ A róla szóló szakirodalomban is sokat olvashatunk Jókai humoráról, s általában a népies anekdotákat említik mint humora forrását. Közismertek olyan derűt sugárzó figurái, mint Tallérossy Zebulon – most nem ilyenekről lesz szó.

Jókai nem bajlódik sem az anekdota, sem a humor definiálásával, székfoglalójának első mondatai azonban a lényegre fogalmazzák meg: „A humor csak szabadelmű és felvilágosult népek tulajdona. Nemzetek, akik szeretik kimondani az igazságot; mikor nyíltan nem lehet, képes beszédben, tréfa színe alatt is; akiknek szelleme azon önállóságra jutott, ahonnan a jót a rossztul nem csupán a hagyományos hit, hanem saját ítélőtehetség tudja megkülönböztetni, akik a világosságnak szemébe mernek nézni, azoknál otthonos a humor.” Hosszasan ír az anekdotáról Alexa Károly, mégpedig a korszerűség szempontjából *Anekdota, magyar anekdota és Az anekdota – létmód és idő* című tanulmányaiban, 1983-ból, illetőleg 2015-ből (Alexa 2015: 140–215.). Szerinte az anekdota kisközösségek, zárt társaságok történetmesélése, gyakran védekezés a mostoha, olykor ellenséges körülmények ellen, egészen a legújabb időkig.

Jelen tanulmányom arra kíván rámutatni, hogy Jókai humora nemcsak az anekdotából és a nyelvi játékból származik, hanem sokkal több forrásból, igen gyakran az érvelési lehetőségek tréfás kiforgatásából: ezt kívánom bizonyítani, főleg *Jókai és a retorika* című könyvem alapján (Trezor Kiadó, 2016). Óvatosan megkockáztatom azt az állítást, hogy ilyen szempontból még nem foglalkoztak a humorral, bármennyi is a róla szóló tanulmány. Először a példa és az enthüméma megmosolyogtató alkalmazásáról lesz szó, majd a toposz–logika kiforgatásáról, ezután csak jelzés-

szerűen a szerkezet és a stílus humoráról (tehát a retorika inventio–dispositio–elocutio szerkezetét követem), végül három parodisztikus művének humoros érveléséről írok. Korántsem merítem ki a lehetőségeket, de a legfontosabb jelenségekre rámutatok.

1. A retorikai érvelés két fő eszköze a példa (görög: *paradeigma*, latin: *paradigma*, tulajdonképp retorikai indukció) és az enthüméma (tulajdonképp retorikai dedukció, retorikai szillogizmus). Arisztotelész ezt írja a *Rétorikában*: „Mindenki bizonyítással érvel, úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (1356b). A következtetés két lehetősége az indukció és a dedukció, módszereiket a formális logika állapítja meg; a mindennapi érvelésben azonban nem a formális logika szerint érvelünk, hanem a valószínűségi vagy gyakorlati érvelést alkalmazzuk. A gyakorlati érvelés lehetőségei tehát a *példa* és az enthüméma. (Arisztotelész nemcsak a formális logikát alapította meg, hanem a gyakorlati vagy retorikai érvelést is, ez a különbségtétel azonban elfelejtődött, s a XX. század második felében fedezte fel újra az angol Stephen Toulmin és a belga Chaïm Perelman, a szakirodalom igencsak nagy.)⁴

A példa tehát retorikai indukció (a terminust sajátos, nem hétköznapi értelmében használjuk, nem illusztrációról van szó).⁵ Arisztotelész szerint a hallgatóság nem igényli a hosszas levezetést, sem türelme, sem műveltsége nincsen hozzá; ezért elegendő egyetlen hasonló esetet mondani, ez a példa (*Rétorika* 1393b); a példa az összehasonlítás gondolati műveletén alapul. Történelmi és kitalált példát különböztetünk meg, a kitalált példa parabola vagy mese lehet. Mindkettőt ragyogóan alkalmazza Jókai.

Kitalált példák, mégpedig parabolák: „Mikor aztán Richárd megint leszállt az udvarra, a viláért sem veszekedett a bohó öreggel a megjárásért. Minden tréfát fel szokott venni és mindenkitől. **Az oroslán nem használja körmeit vakarózásra, mint a kutya.**” (*A kőszívű ember fiai*, II, 121.) „Mint a szép gyümölcsben, melyet a féreg meglepett, látta erjedni a rohadást az egész nemzetben. **Tán az almának a férgé is azt hiszi magáról, hogy ő annak az almának a fejedelme?**” (*Fráter György* I, 226.) „Trenk Frigyesnek már eddig is elég sok volt a rováson. De ő azt soha életében nem akarta észrevenni, hogy vétett valamit. **Tökéletes macska volt, aki megeszi a kanárimadarat, s aztán bámul rajta, hogy már most miért üldözik őt? Hisz a kanárimadár jó volt.**” (*Trenk Frigyes*, 179.)

Kitalált példa, mégpedig mese (*A kőszívű ember fiai* I, 149.):

A krák

„A régi kor természettudósai beszélnek egy csodaállatról, amelynek neve »krák«.

Pontopiddan norvég tudós le is írta e szörnycetget.

A krák egy tömértelen nagy tengeri állat, mely lenn a tengerfenéken lakik, s melynek néha-néha eszébe jut a vizek színére felemelkedni.

Mikor aztán rengeteg nagy háta felemelkedik a hullámok közül, befedve tengeriszappal, telenőve tengeri fűgével, tengeri tulipánnal, korallerdővel, akkor a penguinok, kormoránok azt gondolják, hogy ez valami új sziget, odatelepednek, ott fészkelnek, rondítanak a hátán; a krák engedi azt békével.

Idő jártával aztán belepi a fű a hátát; a hajósok meglátják: »ni, milyen szép zöld sziget!« kikötnek rajta, birtokukba veszik, házat építenek rá; a krák mindazt tűri szépen.

Azután elkezdik a hátát fölszántani, bevetik árpával; a krák engedi a hátát szántatni, boronáltatni, legfeljebb akkor, mikor tüzet raknak rája, gondolhat annyit magában, hogy milyen nagy baj az, mikor egy ilyen nagy állat nem tudja a hátát megvakarni.

A hajósok mindig jobban találják magukat rajta, már kutat is ásnak a hátán, s ugyan örülnek rajta, mikor víz helyett zsirt meregetnek fel a kútból. A krák engedi szivattyúztatni a zsírját, hiszen van neki elég.

A hajósok a gazdag szigetre raktárakat építenek, vámot, rendőrséget importálnak rá, talán még részvénytársulatokat is alapítanak föléje. Egyszer aztán, mikor már az eleven húsáig lefúrtak, a krák azt gondolja, hogy de már ennek fele sem tréfa, s visszazáll a tenger fenekére. Vele együtt madár, ember, hajó, raktár és részvénytársulat.

Ilyen napjai voltak a kráknak 1848-iki március közepén.”

Jókai nem kívánta a szép Trenk Frigyes immoralitását egyedi esetekkel részletezni, csak egyetlen hasonló esettel, a macska-példával érzékeltette. Azonnal megértjük, sőt: elképzeljük a szituációt, mosolygunk is rajta. Nem kívánta részletezni, hogy mi vezetett az 1848 márciusában kirobbant bécsi forradalomhoz, egy szemléletes mesével érzékeltette, hogy létezik egy tűréshatár (a krakenről szóló matróztörténetek akkoriban is közismertek voltak). A raktárak,

a vám, a rendőrség, sőt a részvénytársaság említése a krák hátán túlzás, groteszk, mosolyt fakaszt, de hát mindez „hihető”, mert egy tudós tekintélyérveléssel meg van támogatva. (Valóban létezett a XVIII. században egy Erik Pontopiddan nevű híres zoológus, aki leírta az óriáspolipot; csakhogy dán volt, de volt magántanár Norvégiában; a kraken pedig norvég eredetű szó; úgyhogy Jókai nem tévedett nagyot.)

Az *enthüméma* csonka és/vagy valószínűsége alapuló szillogizmus, Arisztotelész terminusa (*Rétorika* 1358a, 1396a). A mindennapi érvelésben nem mondunk teljes szillogizmusláncokat, rendszerint kihagyjuk valamelyik premisszát, és a megmaradottal – rendszerint a nagypremisszával – indokolunk (Szókratész halandó, mert minden ember halandó). A kihagyott láncszemeket gondolatban pótoljuk, innen a terminus neve: *enthümo* 'ami a gondolatban van'. Hatása igen nagy, mert a közös gondolkodás egybeforrasztja a szónokot hallgatóságával. A nagypremissza rendszerint nem cáfolhatatlan, csak valószínű, de meggyőző, mert többnyire közismert tényen vagy népi bölcsességen alapul (Minden athéni szeret vitatkozni. | Szókratész athéni. || Tehát Szókratész szeret vitatkozni).

Idézzünk néhány Jókai-enthümémát: „Malvina hogyan engedett volna az óhajtásnak? Ez olyan felhívás, amit teljesíteni szokás. **Hölgyek különösen szeretnek költségvetést csinálni.** Elfogadta az írónt és tárcát, s sajátkezüleg jegyzé a teendőket.” (*Szerelm bolondjai I.*, 177.) „Még egyre kérem. Hozzon egyúttal egy üveg bort is; az orvos azt tanácsolta, hogy bort igyam, akkor elmúlik az álmatlanságom. – A cseléd mindent elhitt szépen. **Vannak asszonyok, akik örömet isszák a bort.** (*Politikai divatok II.*, 56.) „Annak az embernek, aki „mindent tud”, az a nagy veszedelme van, hogy sok ember van a világon, aki csak „egyet tud”, de azt az egyet jobban tudja, mint ő; ő mindent tud, de félig; ez pedig csak egyet tud, de egészen. – S azt nem jó felingerelni! || **Mert a szaktudós kegyetlen és irgalmatlan fenevad!**” (*Egy ember, aki mindent tud*, 113.) „A jószágigazgatók, a gazdatisztek egészen földesuruk példáját követték a prédálásban, s legtisztességesebb ember volt közöttük az, aki azt, amit ellopott, legalább megtakarította; a legtöbb azt sem tette: **a lopott pénznek gyors forgalma van.**” (*A szegénység útja*, 72.)

Igaz, hogy vannak asszonyok, akik örömet isszák a bort, elhisszük, meggyőző az érvelés, de bizonyára vannak olyanok is, akik nem szeretik a bort. ⁶ S biztosan vannak szelíd szaktudósok is. A nagypremissza meggyőző, de nem cáfolhatatlan. Erős a valószínűsége. A formális logika az ilyen érvelést hibásnak tartja, de a mindennapi érvelésben elfogadjuk, sőt az efféle állításokon lehet vitázni pró és kontra. Ezeket hívja az amerikai szociolingvisztika *wit*nek, népi

bölcsességnek.⁷ Sokszor gnómák, szentenciák szerepelnek ebben a helyzetben. És gyakran humor bujkál bennük.

Tulajdonképpen a példa esetében is megfogalmazzuk gondolatban az összehasonlítás alapját, az *enthüméma* esetében pedig a kihagyott lépést. Ezenkívül mindkét érvelési lehetőség szemléletes, sőt az érzelmeket is megmozgatja. Jókai közkedveltségének valószínűleg az is oka volt, hogy az emberek gondolkozása találkozott a regénybeli szereplőkével, s ezek az állítások olykor humorosak, szelíd derűt váltanak ki. Mondhatjuk, hogy az effajta érvelés nemcsak közönség, hanem közösségteremtő is? Úgy vélem, igen.

2. A retorikai érvelést a híres amerikai jezsuita tudós, Walter Ong toposz-logikának nevezi (*topical logic*) Ramus-monográfiájában,⁸ de egyszerűen *topikának* is hívhatjuk. Arisztotelész *Topikája* nincs magyarra fordítva, de Ciceróé igen, mégpedig *A helyek (Topica)* címen.⁹ Miért helyek? Olyan helyről, illetőleg helyekről van szó (görög: *toposz, topoi*; latin: *locus, loci*), ahonnan érveket vehetünk; *érvforrásoknak* is nevezik őket (minden bizonnyal Quintilianus alapján).¹⁰ Ha modern terminust keresünk, azt mondhatjuk, hogy gondolkodási mintázatok, gondolkodási műveletek.¹¹ Nem véletlen, hogy a mai retorikai kutatás egyik fő iránya a toposzkutatás.¹²

Minden retorika tárgyalja a toposzokat, legfeljebb a sorrend vagy a csoportosítás különbözik. Én a következő csoportosítást vettem át: definíció (meghatározás, felosztás, osztályozás/kategorizálás, részekre osztás); összehasonlítás (hasonlóságok, különbségek, fokozatok, s ide vehető a példa és az analógia); viszonyok (ok-okozat, előzmény-következmény, ellentét, ellentmondás); körülmények (a múltbeli és a jövőbeli tények, a lehetséges és a lehetetlen, a személyekből és a dolgokból vett érvek).¹³ Arisztotelész 28 helyet sorol fel (*Rétorika* 1397a). Perelman kvázi-logikai és a valóságon alapuló érveket különböztet meg.¹⁴ Tulajdonképpen az első három csoport kvázi-logikai érveket tartalmaz, mert van formális logikai háttérük; az utolsó csoportnak nincs köze a logikához, de az érvelésben fontos, sőt Quintilianus szerint a legfontosabb, mivel minden emberi dolgokon múlik.

Az érvforrásokat vagy érvelési helyeket (*topoi, loci*) is lehet humorosan tálni, kiforgatni, s ehhez Jókai nagyon értett. Aki ismeri a komoly megoldást, jót nevet, vagy legalábbis mosolyoghat a tréfás megoldásokon.

A retorikai *definíció* szabadabb, teljesebb, ékeesebb,¹⁵ nem követi szigorúan a *genus-species-differentia specifica* felépítést. Tulajdonképpen gondolatalakzat, szónoki meghatározás (görög: *horiszmosz*, latin: *finitio*). Sok példát idézhetnénk, Jókai gyakran élt vele.

„Mikor egyedül voltak, azt kérdezi komornájától Alfonsine:

– Mit csinál a bakfis?

Bakfis persze annyit tesz, mint sült hal. Hanem akik a német nyelvben e szónak valami különösen gyöngéd érzelmet akarnak adni, azok gondolnak alatta holmi olyan kis felserdült leánykákat, akik már nem gyermekek, de azért még ráérnek várni a főköttőig; akik még ártatlanok és ostobácskák; akik már éreznek valamit a szívében, de nem tudják, hogy mit; fecsegnek és nem tudják, hogy miről; a tréfát komolynak, a komolyat tréfának veszik, s a legelső szép szót, amit nekik mond valaki, arany gyanánt kapják. **Ez a bakfis.**” (*A kőszívű ember fia I*, 84, szintetizáló meghatározás, a végén összegez.)

A toposzok első csoportjába tartozik a *felosztás* is, azaz a genus felosztása fajaira. Szellemes felosztás olvasható *A kőszívű ember fiaiban* (I, 160., egyben a *sejtetés* gondolatalkzata is a Júdás-csók idevonása):

„Jenőnek a hideg borzadály futott végig minden idegén ez éljenriadaltól – hanem a csók, az jólesett neki.

És azt mindenki olyan természetesnek találta, hogy az emberek ezen a napon egymással csókolódjanak. Hiszen olyan sokféle címe van a csóknak: az öröm csókja, a szabadulás csókja, a hála csókja, a szerelem csókja, sok félretett, sok tartogatott csók lett kiosztva ezen a napon, sok régen ígért, sok hiába várt, sok eladósult csók jutott lejáratni napjához ez órában s lett megfizetve kamatostul; sok boldog élet első csókja, sok örök elválásnak búcsúcsókja lett elpazarolva ezen a népboldogság napján.

Hanem ha e sok édes, mámorító csók között egy Júdás-csók is ejtetett, úgy ez bizonyára az a csók volt, mely Baradlay Jenő ajkát érte, a világ szeme láttára, a hölgyek legszebbikének mézes, rózsás ajkairól.”

A *tranzitivitás* olyan viszony, amely szerint ha egy viszony létezik az első és a második terminus között, valamint a második és a harmadik között, akkor ugyanaz a viszony létezik az első és a harmadik terminus között. Ez a viszony elméletileg igaz, de a tapasztalat más lehet. Gyakran lehet hallani a következő állítást: a barátom barátai az én barátaim is. Ennek az állításnak nagy a valószínűsége, de nem feltétlenül igaz (Perelman 1982: 70.). A szépasszony, Corinna mondja, sőt idézi valahonnan:

„Uram, mielőtt önt ismertem volna, kész leentem e lépést megtenni, de »most, aki önnek ellensége, az nekem is ellenségem.«” (*Az új földesúr*, 96.)

Az alábbi példák egy választási komédiát leíró regényből származnak:

„Titokban keresik a szövetségeket.

Ígéreteket tesznek.

»Ha te ellensége leszel az én ellenségemnek, én prédául adom neked az én barátomat.«

Ami útban áll, azt el kell háritani. Ha megy: csel-szövényel. Ha megy: pártalakítással – ha nem megy: erőhatalommal.

Tegnap ellenségek voltunk ketten, holnap szövetezzünk ketten, holnapután egy harmadikat megverjük ketten. – S aztán megint lehetünk ellenségek ketten.” (*Az élet komédiásai II*, 67., ezt a képletet bárki kitöltheti a közelmúlt világtörténelmi és egyéb eseményeivel.)

Az összehasonlításon alapul a példa (*paradeigma*) és az *analógia*. A példát már tárgyaltam, most csak az analógiáról lesz szó, itt azonban szükséges a háttér ismertetése.

A modern retorikusok, így a belga Chaïm Perelman is jelentősnek tartja az analógiát a retorikai érvelésben. „Az analógiás érvelés egy A és B terminus közötti viszonyból indul ki, amelyet *témának* nevez Perelman, mert ez alkotja beszédünk sajátos témáját. Ennek értékét azzal tudjuk kimutatni, ha C és D viszonyához hasonlítjuk, amely az analógia *phoroszt*, megvilágító, magyarázó elemét alkotja. Azaz ahogyan A aránylik B-hez, úgy aránylik C a D-hez. Ez az érvelési analógia különbözik a matematikai analógiától, mert a matematikában az egyenlőség viszonya szimmetrikus, itt viszont a phorosznak világosabbnak, érthetőbbnek kell lennie a témánál a hallgatóság számára, mert csak így tudja betölteni megvilágító szerepét. Amikor Hérakleitosz azt mondja, hogy az Isten szemében az ember olyan gyermekes, mint egy felnőtt szemében a gyermek, lehetetlen a phoroszt felcserélni a témával, mert az emberek általában jobban átlátják azt a viszonyt, amely egy felnőtt és egy gyermek között fennáll, mint azt a viszonyt, amely az ember és az Isten között létezik” (Adamik 2004, 39.). Képletben kifejezve:

$$A : B = C : D$$

Isten : ember = felnőtt : gyermek

téma

phorosz

A *három márványfej* című középkori történetben (247.) olvashatunk egy megmosolyogtató hamis analógiát, ráadásul egy beszédből:

„Ejh, mit. Mondjuk ki dogma szerint, tisztán és világosan, hogy a keresztény vallás szavai nem tiltják a kétnejlúséget. [...] Mit hirdet a Credo? Testünk feltámadását és az örök életet. Eszerint akinek a földön két felesége volt, úgy, hogy egyiket a másik halála után vette el, a végítélet napján mind a kettő feltámad, s ismét az övé lesz; és akkor örök időkg együtt kell, hogy éljen mind a két hitvesével a paradicsomban. Ami nem lesz bűn a paradicsomban, a szentek egyetemében, hogy lehetne az bűn itt az árnyékvilágban, az indulatok uralkodása alatt? Állítsuk fel a *dauiditák* gyülekezetét, s mienk lesz hét év alatt az egész világ!”

„Nagy hézag esett volna a világtörténetben, ha két ilyen egymásnak született lélek, mint Lenci fráter és Meerengel össze nem találkoztak volna; a kérdés csak az lehetett, hogy melyik teszi szerencsétlenebbé a másikat?

Mert az uzsorásnak is megvan a maga katekizmusa.

Miért szidalmazták az uzsorást? Azért, mert a maga marháját természetes úton szaporítja. Hát a paraszt nem azt teszi? Mikor megülteti a kotlóst: aláak tizenkét tikmont, darabja két krajcár; mikor kikelnek, pakene hendli minőségig nőnek, eladja darabját harminc krajcárért. Hát ez nem uzsora? A tojásnak szabad kikelni, megtollasodni; hát a tallérnak nem?” (*Lenci fráter*, 37.; a Meerengel név jelentése 'tengeri angyal', egyáltalán nem hízelgő, mert eredetileg a cápát jelenti, *antonomaszia*; pakene hendli – Gebackene Händel, sült csirke.)

Az analógiák az előrejelzésekben is felhasználhatók. A tanácsadó beszéd a jövőre vonatkozik, ezért a benne használt példa vagy analógia is a jövőre vonatkozik, ezt Arisztotelész óta tudja a retorikai szakirodalom. A korabeli állapotok alapján jósol Jókai *A jövő század regényében* (1872-ben írta le az 1952. évi elképzelt helyzetet), Habsburg Árpád uralkodónak ezt mondja többek között a pénzügyminiszter (monológja idézésével nem akarunk ötleteket adni mai utódjának). Maga az uralkodó neve is humoros: Árpád nevű Habsburgot bajos elképzelni, a mai olvasónak az 1952-es év is nevetető, ha az akkori tényleges „uralkodó” gondol:

„Rettenetes hidegvérrel adta elő, hogy öfelsége egyesült monarchiáinak pénzügyei a legszomorúbb látványt mutatják. Az adók rosszul folynak be; a vámjövedelem egyre csökken a sűrű csempészet miatt; az eladott államvasutak árát már a múlt években elnyelte a fegyverkezés; a hadügyminiszter akkor is azt mondta, hogy az csak extraordinarium; de azóta a beszerzett hadiszerek az újabb haditalálmányok által hasznavehetetlenné lettek, s megint újból kell készíttetni. Kölcsönt az állam semmi áron nem kap már, sem az angol, sem a német piacokon; a nemzeti bank sem előlegezhet. [...] Törülni kell a kiadásokból, mert az egész direkt adót elnyeli már az államadósságok kamatja. Ha egy krajcár rendkívülit kérnek is tőle, ő rögtön leteszi a tárcáját. Ellenben van szerencséje több új törvényjavaslatot beterjeszteni, amik pénzt hoznak be; már vannak is rá vállalkozó konzorciumok. 1. Az agglegényi adó: harminc éven túl levő nőtlen férfiakra kivetendő. 2. Születési adó: minden újszülöttől fizetendő, olyankor különben is nagy örömben vannak a szülők. 3. Iskolaadó: először azokra kivetendő, akik iskolába nem járnak, hogy miért nem járnak; másodsor azokra, akik járnak, mivelhogy tanulnak valamit. 4. Zeneadó. Fizetendő minden zongorától, kintornától, hegedűtől, ami a magánosok birtokában van. Azonkívül két nagyobb szerű pénzügyi projectummal szolgál. Az egyik éppen a hadseregére vonatkozik, s két részből áll; az egyik rész tervezete szerint mindenkinek, aki a katonaságból ki akar maradni, erre engedély adatik ezer forintért. Az egymillió reservista között bizonyosan akad ötvenezer családapa, jó állásban levő ember, aki inkább lefizeti az ezer forintot, mint hogy a glédába beálljon és masírozni menjen; a másik rész szerint pedig a tisztai rang adatnék pénzért, hadnagyi rang egyezer, kapitányi négyezer, őrnagyi tízezer, ezredesi húszezer, tábornoki ötvenezer forintért. Ez iszonyú pénzt fogna behozni. – Végül van a háta mögött egy konzorcium, mely vállalkozik a Dunát bérbe kivenni, azon engedély mellett, hogy minden a Dunán járó hajótól mérföldek szerint megszabandó vámot szedhessen.” (*A jövő század regénye I*, 30–31.)

Az *ok-okozati lánc* gyakori érvelési lehetőség, kihagyásokkal humoros lehet. Híres esete Mihail Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényében „az idegen” jósolata: a szerkesztő meg fog halni, „mert Annuska megvette már a napraforgóolajat, sőt nemcsak megvette, hanem ki is ön-

tötte”. A *Török világ Magyarországon* című regényben Mihály úr kap a török szultántól egy szép kaffánt, emiatt egész ruhatárát le kellett cserélnie finomabbra, és így tovább. Az alábbi példában Jancsi úr érvelésében az agártenyésztés a nemzetgazdaság megújulásának fő oka:

„De nemzetgazdasági tekintetben is fontos és jelentékeny tényező az agár, mert nem is említve azt, hogy a legszebb kalapok a nyulak szőréből készülnek, ami tehát nevezetes kereskedelmi cikk, mellőzve azt is, miszerint hazánkban a gyümölcs-tenyésztésnek legátalkodottabb ellenségei a nyulak, melyek a fiatal ojtványok kérgeit lerágják, s ekként gyümölcs-tenyésztésről addig szó sem lehet, amíg az agarak rendes működése szervezve nincs; csupán arra kívánjuk figyelmünket vetni, vajon a hazánkban annyira pártolendő lótenyésztés és nemesítésnek mi a legerősebb rugója? Az agár! Ki a tatár fog szaladni az agár után? Ahhoz ló kell, mégpedig jó ló. Tehát az agarászat mozdítja előre a lótenyésztést.” (*Egy magyar nábob II*, 84.)

Sokféle *ellentmondás* létezik, vannak feloldhatatlanok, de sokféleképpen lehetséges az ellentmondás feloldása (Perelman ezzel kiemelten sokat foglalkozik, Perelman 1982, 54–60.). Az egyik lehetőséget szemlélteti az alábbi furfang. Kaulman Félix tanácsot kér Sámuel apától (ha van fekete humor, ez az érvelés inkább annak mondható; különösen az egy pap, sőt egy pápaságra pályázó apát szájából):

„Elvenni akarom a leányt, s akarom, hogy törvényes hitvesem legyen, *hozzám kötve*, akinek én parancsolok. De amellet úgy akarnám a dolgomat intézni, hogy én ne lennék őhozzá kötve; ő ne parancsolna nekem. Egyszóval, hogy amíg én akarom, feleségem, mikor nem akarom, nem feleségem. Ebben adj nekem tanácsot.” „– Óh, igen, tudok egy ilyen módot, de csak egyetlen egyet – szólt Sámuel. – Megesküszöl, akivel akarsz, a vallás rendes megtartásai szerint itt Bécsben. Mikor aztán azt akarod, hogy ez a házasságod ne legyen házasság, a bécsi bankárházaddal felhagysz, a firmádat leveszed, s átköltözöl párizsi házadba. Firmád ott is fennáll, már apád francia polgár volt, s te is az vagy. Ha egyszer aztán ott célszerűnek látod megmenekülni a hitvestárostól, egyszerűen megismerteted azzal a körülménnyel, hogy a francia törvények előtt semmi házasság sem érvényes, mely nem polgári hatóság előtt kötöttet. ...” (*Fekete gyémántok I*, 161–162.)

3. Humorát tetten érhetjük regényei szerkezetében: bevezetéseiben (például *Az új földesúr*: a regény a passzív rezisztenciába vonult régi földesúr feloldhatatlan ellentmondást tartalmazó szavaival kezdődik: „»Cogito; ergo sum.« (Gondolkozom, tehát vagyok.) | Tehát, ha »non cogito«, akkor »non sum«. [...] Hanem hát az Úr rendelte, hogy olyan állatok is legyenek a világon, amik félig növények; tehát – vegetáljunk!!!”); befejezéseiben (például *A kiskirályok*: a nevetségessé vált dzsentrik tovább funkcionálnak: a hivatalokban, a parlamentben); leginkább *zárójeles megjegyzéseiben* (minden művében gyakori).¹⁶ Az alábbi közbeszúrássok személyes megjegyzései, gyakran humorosak; olykor tájékoztató jellegűek, de akkor is kedvesek, megmólyogtatók; olykor pedig szubjektívek:

„A város népe még jócskán alszik. (*Szilveszter-éj után soká szokott reggeledni.*) A boltok sincsenek még nyitva.” (*A lócsei fehér asszony I*, 52.)

„– De legalább ne szidja az Istenét meg a szentét annak, akire haragszik.

– Hiszen ha az apját-anyját szidom, azt föl se veszi a pernahajder; ha a lelkét szidom, az nincs neki, de szentje van, aztán nem török bele semmi porcikája. Az ebadtának, kutyateremtettének.

(*Utoljára még kiderül, hogy a magyarnak a káromkodás afféle biztonsági szellentyű, melyen keresztül a felforrított indulat elrepül. Lesz belőle nemzeti virtus.*)” (*A mi lengyelünk I.*, 53.)

„De ime két tudós férfiú közeledik, akik még csatos cipőben járnak, s háromszegletű kalapot viselnek; a régi jó medesztus idők maradványai: nagytiszteletű tudós Harangi Ézsaiás és szintén azonos című Tóbiássy Mózes professzor urak. (*Még akkor tanárok nem voltak, csak professzorok.*)” (*Elbeszélések III*, 141., *A debreceni lunátikus*)

„(Zárjel között mondván, én kétféle nemét ismerem a szerelmes verseknek: az egyik *olyan, mint a méhe*, szeretem zöngését, tudom, hogy tele van mézzel, s viszi azt királynéjának; hadd vigye, nem bántom; a másik *olyan, mint a szúnyog*: úgy énekel messziről, úgy könyörög, hogy hadd csípjen meg valakit! Hiszen bár csipné már, csak ne énekelne a fülébe. – Bélteky Feri verseit Ilonka határozottan a szúnyogok válfajába osztályozta.)” (*A szerelem boldjai II.*, 81.)

„Lábainál nagy virágú szőnyegen pálmabor, kétszersült és egy férfi hever; amit közönséges nyelven szép embernek neveznek. (*Nem tudom, nem*

vagyok asszony.) A férfi mandolint tart kezében és dalt ver rajta, a hölgy tárcáját tartja a kezében, s írónnal verseket ír belé. A férfi dallamot rögtönöz hozzájuk és élénkei.” (Szélcsend alatt. Az életből ellesve, 82., *A szegény asszony* című elbeszélés)

Gyakran a regénybeli szereplő gondolatait teszi zárójelbe:

Híttak már téged „kis szamaramnak”?

(Kicsinek nem.) (*De kár megvénülni!* 110., a mindig hoppon maradt nőcsábásztól kérdezi Passiflora nevű éppen „ügyeletes” barátnője.)

4. A stíluseszközökben – a trópusokban és a figurákban – is sok humor lappang. Jókai stílusát erőteljesen jellemzik az alakzatok (figurák), különösképpen hasonlatai humorosak (a stíluseszközök humorával sokat foglalkozik a szakirodalom, a hasonlatokkal kevésbé, inkább a többi alakzattal és a trópusokkal, vagyis a szóképekkel).

Jókai hasonlatai többségükben humorosak, sőt gúnysak, szellemesek, nagy részük az állatvilágból származik (természetesen nem készítettem statisztikát – nem is érdemes –, de minden különösebb kockázat nélkül megállapíthatjuk).

„Azok már csak Szalmás uramra vártak, hogy ne kiüljenek a lakomának; ezt Szalmás uram jól tudja, bánta is, akárhogy megy végbe a kastélyban a parádé, sietett, mint rák az iszapba, saját elementumába.” (*A kőszívű ember fiai* I., 134.)

„Anonymus úgy fordította a fejét a duzzogó menyecske felé, mint mikor a görény a gyöngytyúkra sandít; aztán egyet köszörült a torkán, ezzel adott választ, s igyekezett kifelé az ajtón.” (*A kiskirályok* I., 270.)

„Magas, egyenes, daliás termete, szénfekete bajusza, mint két paragrafusfark, felkunkorítva, körszakállá sima állát felbodorítva sөvényzi körül, arca piros, jól táplált; fekete haja homlokközépen szétválasztva, mint Hunyadi János képein látszik. Olyan jó őszinte, nyílt magyar arca van, hogy bizony akárkit elszédítene első tekintetre.” (*Az új földesúr*, 28., az ál-Petőfiről van szó, később kiderül igazi neve: Straff, meg az is, hogy titkos ügynök.)

„A költők csatába induló nótákat pengettek és trombitáltak; a jószok előre kihirdették, hogy úgy fog lehullani az ellenség, mint mikor megrázzák a fát, és lehullanak a cserebogarak, s a vitéz bajnokok nemkülönben fognak cselekedni, mint a pézsmakacsák, melyek a fa alatt állanak, és menten föleszik a

cserebogarakat...” (*Elbeszélések* II., 115., *Az utolsó cigányország*)

„A jelenlegi jövedelem egészen rámege az adósságtörlesztésre és a kamatokra (s az az adósság olyan, mint a polip, mentül jobban törlesztik, annál jobban nő). Akkor pedig az egész jövedelem megvolna, lehetne élni gond nélkül – egész holtig. – Azon túl pedig – nem következik semmi.” (*Akik kétszer halnak meg* II., 226.)

„... szemei úgy jutottak húsos, kövér homloka két felére, mint valamely becsületes tengeri fókáé.” (*Kárpáthy Zoltán* I., 145., Abellino kövér orvosáról van szó.)

5. Végezetül csak utalok paródiáira: a *Félistenek bolondságaira*, mely az előadásmód paródiája, az *Egy hírhedt kalandor a XVII. századból* című letehetetlen olvasmányra, mely a státustan és a törvénytörési tárgyalás paródiája, *A három márványfej* pedig szenzációs disputaparódia, több síkon is. (Jókaiiban mindig élt a tréfás kedvű diák. Első regényében, a *Hétköznapiak*ban olyan parodisztikus jelenetek vannak, amelyek erősen emlékeztetnek *A helység kalapácsa* humorára,¹⁷ hasonlóképpen nevetséges *A kiskirályok*ban parodizált öskutatás.)

A Félistenek bolondságai az alcíme szerint történelmi komédia, tulajdonképpen nevetető paródia, beleépítve egy regényfeleségbe – mondja az utószó. Az író életében nem látott napvilágot, 1912-ben egyszer jelent meg, majd az Unikornis-kiadás 105. köteteként 2003-ban. Egy pikáns történet, arra is jó, hogy „életközelve” hozza a római aranykor hírességeit.

Most csak egyetlen szenzációsan mulatságos jelenetre hívom fel a figyelmet. A nagy szónok, Cicero papucsférj, otthon felesége, Terentia zsarnokoskodik, még szakmájába is beleszól. Jelenetük az előadásmód (*pronuntiatio, actio*), elsősorban a gesztikulálás paródiája. Cicero otthon elpróbálja egyik beszédét – amely ellenfelének folyamatos gyalázása, személyeskedés: *argumentum ad personam* –, neje hallgatja és javítja, osztogatja tanácsait. Cicero a tanácsok alapján ismételi, majd az egész beszédet is elmondja félbeszakítás nélkül.

Terentia: Mi van a kezében?

Cicero: Nehéz feladat. Beszéd a consul ellen, ki most hatalmon ül, és beszéd saját magamról.

Terentia: Valóban nehéz. Szeretném hallani.

Cicero (*középre áll*):

Elmondom. Közbeszólhatsz.

- Terentia: A tógát csavard bal karod körül: az ne mozduljon. Elég a jobb.
- Cicero (*bal karját tógájába csavarva hozzáfog*): Látod-e már, te fenevad, hogy minő panasz vágódik homlokodhoz?
- Terentia: Nem úgy kell ezt. Az a heves kézmozdulat közönséges szónokoké. Cicero e szót félvállról nézve ellenfelére mondja, leeresztett karral. Így.
- Cicero: Azt kérdi mindenki, hogy lett consullá ez a szíriai, kinek fekete pofája rabszolgá eredetére vall. Bozontos szakállá, ráncos homloka, kancsal szeme, odvas fogai hogy csábítottak el valakit, aki meglátta?
- Terentia: Ne mutogasd apróra a részleteket, amiket megneveztél. Te e szavaknál hátrahúzódsz undorodva, s egy szónál a száz elé teszed a kezdet. Ekként.
- Cicero: Vagy tán ékesszólással ragadtad el a népet? Kérdem tőletek, Quirites, ki hallotta őt másképp beszélni, mint dadogva?
- Terentia: Ezt a mondást a szónok a néphez intézi hátrafelé fordulva. Jól van.
- Cicero: Avagy tán vitézségedért szerettek meg? Ugyan látott-e tégedet valaki nagy veszély idején másként, mint futvást?
- Terentia: Itt a szónok olyan mozdulatot tesz, mintha korbáccsal ütne a futó hátára.

Az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* az ügyállás és a törvényszéki tárgyalás paródiája. Koblenz városát ostromolják a franciák. Hugót, a tüzértisztet árulással vádolják. A nagyherceg és a soltész vezeti a tárgyalást. A státustan szerint három kérdést kell tisztázni: van-e bűn (An sit?), mi az (Quid sit?) és milyen az (Quale sit?). Kétségtelen tény, hogy Hugó bűnös; a bűn a legszörnyűbb: árulás; az okok, a motívumok és a körülmények vitathatók: Hugó pedig folyamatosan és igen élvezetesen hazudozik, a képtelenebbnél képtelenebb kalandokat meséli el. A nagyherceg mindig felmenti azon az alapon, hogy „amennyit vétett, annyit helyrehozott.” A soltész nem ért ugyan egyet vele, de végül mindig beleegyeznek az ítéletbe, a herceg mindig kimondja: „ez a főbenjáró bűne deleáltassék!” Deleáltassék, azaz töröltessék. A szerepek a tizedik, *Az ördög világában* című kaland után cserélődnek fel. A nagyherceg nem hiszi el az ördögöket, a levegőben röpködő varázslónőket, de a soltész váratlanul külső érvre, „szakértői” bizonyítéokra hivatkozik:

„(– Bolond vagy bizony te, vagy álmodtad mind- ezt! – fejezé be a vallomást a nagyherceg. – Nem hiszek én ebből semmit, egy szót sem.)

(– No, márpedig ez az egy igaz – mondá a soltész –, a sok hazugság között, amikkel bennünket a gazfickó hetek óta traktál, ez az egy autentikus dolog. Mert hasonló esetekről értesítenek bennünket *Majolus és Ghirlandinus*, nemkülönben a világhírű *Boccaccio*, kiknek állításait kétségbe vonni nem lehet.¹⁸ Most az egyszer a bűnös szigorúan a való dolgok előadása mellett maradt vala.)

(– Minthogy azonban az ördöggel való szövetséget re ipsa és de acto alá nem írta, annál fogva a pactum implicitum diabolicum neki mégis be nem számíthatatik, és így ezen vádpont, ha csak következményei nem lesznek, önnönmagától elesik – mondá ki a nagyherceg.)” (227.)

Ennek a helyzetnek a humorát a tekintélyérv alkalmazása adja. Arisztotelész nyomán külső és belső érveket különböztetünk meg. A külső érvek lényegében tekintélyérvek, egyikük a tudós tekintélyekre való hivatkozás. A soltész és a nagyherceg tekintélyre hivatkozva elfogadják a legnagyobb képtelenséget, minden vita nélkül. Ilyesmi biztosan csak a XVII. században történhetett meg.

A *három márványfej* igazi vad középkori történet, egy raguzai legenda kibővítése, regénnyé formálása, tele csatajelenetekkel szárazon és vízen, természeti katasztrófákkal, erdőéeggel, gátszakadással, balkáni népek harcával, pusztulásával. De mindenekfelett szerelmi történet (vö. Szilasi, 2000). 1887-ben jelent meg, amikor is Jókai már kapott a kritikusoktól hideget-meleget. Éppen ezért a cselekményt húsz helyen megszakítja, s kb. tízoldalként beiktat hosszabb-rövidebb disputákat a kritikus és a szerző között. A kritikus szavai tulajdonképpen paródiák: Jókai tökéletesen tudta, hogy mit fognak kifogásolni ellenfelei (ezzel persze jellemzi saját írói módszerét). Egy-egy disputa szerepel a mű elején, a szerzői előszóban és az első fejezet legelején.

A szerzői előszó retorikai gondolatalakzat, *prolépszisz*, azaz *megelőzés*: „Ezáltal megkönnyítem a kritikának dolgát, és elveszem a kenyerét – ami kettős jó cselekedet.” Az első disputa *sejtetés* (Jókai tudta – mint a XX. századi olvasáspszichológusok –, hogy olvasás közben milyen fontos az *anticipáció*. Az *elővélemény* nagyszerű terminust használta, vö. *Az elátkozott család*, 120.):

„*Kritikus*. Micsoda inkorrekt cím? »Márványfej«? Fej alatt az organikus test részét értjük. Ha márványból van, akkor már szobor. Tehát helyesen:

»Három márvány mellszobor«.

Szerző. Engedelmet kérek, ezek éppen csak »fejek«. Semmi sincs hozzá más. Hogy miért hiányzik náluk a test többi része? Ez az elbeszélés legutolsó lapján lesz olvasható, amit előre elárulni nem lehet – tehát hadd következzen az első fejezet.”

Az első fejezet címe: *A három tüzes szentek klastroma*. A kritikus azonnal tiltakozik: „Miféle tüzes szentek? »Fagyosszenteket« ismerünk. Pongrác, Szervác, Bonifác. De tüzes szentek? Kik azok?” Később kiderülnek a kritikus elvei: „Előre kijelentjük, hogy holmi csodatételeket nem fogadunk el: vagy tessék azt írni az elbeszélés alá, hogy »legenda«: akkor más megítélés alá esik; de ha regény, akkor reális, circumstantialis, minuciózus magyarázatot követelünk.” (8.)

A Gyulai-féle kritikusok felismerték a Jókai-regény sajátosságait, de saját nézeteikbe ez nem volt beilleszthető, nem fogadták el. Jókai válaszként egy minden képzeletet felülmúló vad regényt produkált – nyilván szándékosan –, s ebben helyezi el a disputákat, melyekben játékosan-szellemesen védi a maga teremtette sajátos regénytípust, amely létezett a világirodalomban, csak kritikusainak esztétikai értékrendjében nem (a románcról van szó, melyet Northrop Frye nyomán Nyilasy Balázs elemzett könyveiben).

Összegezés. Jókai humorát tetten érhetjük a példákban és az enthümémákban, a toposz-logika, avagy az érvelési közhelyek játékos alkalmazásában; szerkezeti megoldásaiban, hasonlataiban; regényparódiáiban, mégpedig a gesztusok, a személyeskedés, a képzavarok; a törvényszéki tárgyalás és a tekintélyérvek; a disputa tréfás-játékos bemutatásában. Most csak az érvelés humorát mutattam be, nem eshetett szó a szavakban, a népetimológiákban, idegenek magyar beszédében, a névalkotásban, a kapcsolt egyenes beszédben és a stílusesszékben, valamint a trópusokban és a figurákban fellelhető játékoságról. Az érvelésben megmutató humor miatt is élvezetes olvasmány minden Jókai-regény. És ezért is tilos őket átírni!

FELHASZNÁLT IRODALOM

ADAMIK Tamás főszerk.: *Retorikai lexikon*. Pozsony, Kalligram, 2010.

ADAMIK Tamás – A. JÁSZÓ Anna – ACZÉL Petra: *Retorika*. Bp., Osiris, 2004.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna: *Klasszikus magyar retorika*. Bp., Trezor, 2013.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna: *Jókai és a retorika*. Bp., Trezor, 2016.

ALEXA Károly: *Bujdosó mondatok*. Lakitelek, Antológia, 2015.

ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*. Ford. ADAMIK Tamás. Bp., Telosz, 1999.

CICERO, Marcus Tullius: *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Szerk. ADAMIK Tamás. Pozsony, Kalligram, 2012.

CORBETT, Edward P. J.–CONNORS, Robert J.: *Classical Rhetoric for the Modern Student. Fourth Edition*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1999.

FRYE, Northrop: *A kritika anatómiája*. Ford. SZILI József. Bp., Helikon, 1998.

NYILASY Balázs: *A románc és Jókai Mór*. Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 2005.

NYILASY Balázs: *A 19. századi modern magyar románc*. Bp., Argumentum, 2011.

ONG, Walter J.: *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1958.

PERELMAN, Chaïm: *The Realm of Rhetoric*. Notre Dame–London, University of Notre Dame Press, 1982.

QUINTILIANUS, Marcus Fabius: *Szónoklattan*. Szerk. ADAMIK Tamás. Pozsony, Kalligram, 2008.

RAVASZ László: *A beszéd mint műalkotás. Legyen világhosság III.*, Bp., Franklin-Társulat, 1938.

SZILASI László: *A selyemgubó és a „boncoló kés”*. Bp., Osiris-Pompeji, 2000.

WARHAUGH, Ronald: *Szociolingvisztika*. Bp., Osiris, 1995.

JEGYZETEK

- 1 A humor-kötetek: DACZI Margit– T. LITOVKINA Anna – BARTA Péter szerk.: *Ezerarcú humor*. Bp., Tinta Könyvkiadó, 2008.; T. LITOVKINA Anna – BARTA Péter – HIDAS Judit szerk.: *A humor dimenziói*. Bp., Tinta Könyvkiadó, 2010.; VARGHA Katalin – T. LITOVKINA Anna – BARTA Zsuzsanna szerk.: *Sokszínű humor*. Bp., Tinta Könyvkiadó, 2013.; BODA-UJLAKY Judit–BARTA Zsuzsanna – T. LITOVKINA Anna – BARTA Péter szerk.: *A humor nagytón keresztül*. Bp., Tinta Könyvkiadó, 2016.
- 2 Jókai 1860. január 30-án olvasta fel akadémiai székfoglalóját. Vö. FILEP Tamás Gusztáv: *Az anekdota mint a magyar élet tükré*. = SZEGEDY-MASZÁK Mihály főszerk.: *A magyar irodalom története II*. Bp., Gondolat, 2007., 418–429. Jókai székfoglalójának részleteit közli a *Magyar Művészet* 2015/2. számában.
- 3 „Maga az író 1860-ban mintegy ötezerre becsülte az általa ismert hazai anekdoták, adomák, élcek számát, egy negyed-

század múlva már tízezeret emlegetett, s valószínűleg nem túlzott. Sokat közzé is tett. 1856-ban jelent meg első gyűjteménye: *A magyar nép adomái*; a következő évben ennek százötven darabbal bővített második kiadása; 1872-ben az ugyancsak bővebb harmadik edíció, címváltozással: *A magyar nép élce szép hegedűszóiban*; majd 1914-ig még tizenkét kiadás – írja *A magyar nép élce* című kötet utószavában Lukácsy Sándor (Unikornis-kiadás, 61. kötet, a továbbiakban is ebből a kiadásból idézek).

- 4 Arisztotelész az *Első* és a *Második analitikában* lefektette a formális logika alapjait, ám tanulmányozta a dialektikus érvelést is, mégpedig a *Topikában*, a *Rétorikában* és a *Szofisztikus cáfolatokban* (ADAMIK 2004: 58). Perelman szerint ez a különbség elkerülte a formális logikusok figyelmét, a valószínűsége alapuló érvelés kiesik érdeklődési körükből. *The Realm of Rhetoric* című könyve (1982) első fejezetében összegezi a problémát, olvasható a *Rétorikai lexikon logika, dialektika, filozófia, retorika* szócikkében. Stephen Toulmin angol filozófus *The Uses of Argument* című művében (1958) egy gyakorlati érvelési modellt állít fel. A formális logikai érvelés cáfolhatatlan premisszákon alapul, s mindig személytelen; a dialektikus érvelés olyan premisszákból indul ki, amelyek általánosan elfogadott véleményt tartalmaznak, ezek vitathatók; az érvelés pedig személyes. Úgy tűnik, hogy nálunk megjelent érvelési szakkönyvek egy része nem ismeri ezt a különbségtételt, s formális logikai ismeretekkel fásztják a jogi és a műszaki egyetemek diákjait. Félreértés ne essék: szükség van a formális logikai alapokra, de a gyakorlati érvelés nem ilyen, s tudomásul kellene venni a XX. század második felében kidolgozott szakirodalmat.
- 5 Perelman határozta meg a példa, az illusztráció és a modell különbségét. A példa elmondása után vonjuk le a következtetést. A következtetés levonása után illusztrálunk (PERELMAN 1982: 106–113.).
- 6 A szillogizmus efféle volna: Vannak asszonyok, akik szeretik a bort. | Judit asszony. || Következésképpen Judit szereti a bort.
- 7 „A gyakorlati okoskodás arra a módra utal, ahogyan az emberek felhasználják köznapi tudásukat, és ahogyan ezt a tudást mindennapi életvezetésükben alkalmazzák: mi az, amit feltételeznek, mi az, amit soha nem kérdőjeleznek meg, hogy választják ki azokat a dolgokat, amelyekkel foglalkoznak, s hogyan illesztik egymáshoz a társadalmi érintkezésben a köznapi tudás különböző darabkáit, hogy fenntartsák a „normális” látszatokat. Ez egészen más, mint a logikus gondolkodás vagy a tudományos hipotézisek megfogalmazása és ellenőrzése – ezeket formális körülmények között sajátítjuk el, és nagyon specializált célok elérésére szolgálnak.” (WARDHAUGH 1995: 228.).
- 8 ONG, Walter: *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1958., 104. kk.
- 9 Cicero összes retorikaelméleti művei. 2012, 691–720.; főbb fejezetei: az érvek és helyeik; meghatározás, felosztás, szófejtés; azonos szócsalád szavai, nem, hasonlóság; különbség, ellentét, következmény, előzmény; okok, hatás, okozat; összehasonlítás; az ügyön kívüli érvforrások: a tanúságok.
- 10 „Mindazok a hihető dolgok, amelyekben az érvelés nagy része alapul, ilyen forrásokból erednek...” Quintilianus: *Szónoklattan*, 5, 10, 19; a *fons* 'forrás' szót használja, ezt követik a fordítók is.
- 11 *A tudás szerveződése* című fejezetben olvashatunk hasonló kategóriákról, vö. EYSENK, Michael W.–KEANE, Mark T.: *Kognitív pszichológia*. Ford. BOCZ András. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.
- 12 Pl. SCHIRREN, Thomas–UEDING, Gert hrsg.: *Topik und Rhetorik. Ein interdisziplinäres Symposium*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2000.; GRAFF, Richard: *Topics/Topoi Topik/Topoi*. = FIX, Ulla–GARDT, Andreas–KNAPE, Joachim eds.: *Rhetorik und Stilistik. Rhetoric and Stylistik*. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2008., 717–728.
- 13 CORBETT, Edward P. J.–CONNORS, Robert J.: *Classical Rhetoric for the Modern Student*. Fourth Edition. New York–Oxford, Oxford University Press, 1999., 84. kk.; ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna: *Klasszikus magyar retorika*. Bp., Trezor, 2013.
- 14 PERELMAN, *The Realm of Rhetoric* 53–80.
- 15 Ezek Szvorényi József találó szavai: *Ékesszólástan*, 1851, 142.
- 16 A. JÁSZÓ Anna: *Jókai és a zárójelek*. *Magyar Nyelv*, 2015., 111. évf. 4. sz. 449–456.
- 17 Vö. IMRE László: *A Hétköznapi három megközelítése és ami ebből következik*. = TÓTH Orsolya szerk. *Színház, dráma, irodalom*. Pécs, Pro Pannonia, 2010, 286–293; IMRE László: *Irodalomalapítás és irodalomfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban*. Bp., Nap, 2015, 61–69.
- 18 Valószínűleg Szent Majolus, azaz Majolus of Cluny (906 k.–994), a clunyi reform elindítója, valóban nagy egyházi tekintély.